

УДК 343.131.5

Сурган Ярослава Олегівна

студентка юридичного факультету

Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ПРОБЛЕМАТИКА ДОСТУПУ ОСІБ ДО ПРАВОСУДДЯ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ

Анотація. У статті розглядаються проблеми реалізації концептуально важливої засади кримінального судочинства - доступу до правосуддя.

Ключові слова: доступ до правосуддя, судовий захист, право особи на справедливий суд.

Актуальність. Перебування України на шляху демократичних перетворень, стрімкий розвиток правової культури та громадянського суспільства, посилення уваги до охорони та захисту прав та свобод людини, формування по-справжньому правової, демократичної соціальної держави, передбачає, перш за все, існування в такій країні максимально ефективною та незалежною судовою гілкою влади, а також повноцінної правової регламентації процесуального порядку захисту порушених, невизнаних чи оспорюваних прав особи. При цьому особливо це стосується саме кримінального судочинства, у результаті здійснення якого справляється найбільш значимий вплив на подальше соціальне буття особи та стан правопорядку в суспільстві в цілому. До зазначеного слід додати, що до елементів повноцінної правової регламентації реалізації судочинства належать, насамперед, здійснення контролю за дотриманням та доступністю реалізації прав та свобод особи, забезпечення правопорядку та законності.

Особливо важливою в даному контексті виступає така засада судочинства, зокрема, кримінального, як забезпечення доступу до правосуддя, оскільки саме ця засада та її втілення у процесуальних нормах виступають гарантією реалізації права кожної людини на справедливий, неупереджений, своєчасний розгляд справи з метою захисту її прав та інтересів. Зацікавлені в цьому також суспільство та держава в цілому, яким ефективно судочинство забезпечує повноцінне та безпечне правове функціонування.

Тим не менш, станом на сьогодні реалізацію даної засади, особливо в контексті здійснення кримінального судочинства, не можна назвати оптимальною, що призводить до погіршення ефективності реалізації завдань даного виду судочинства та зниження рівня забезпеченості законності та правопорядку в державі в цілому. Тому дослідження причин неповноцінної реалізації доступу осіб до правосуддя, їх основних зовнішніх проявів й наслідків, а також потенційних шляхів усунення становлять особливу актуальність.

Стан дослідження. Питання доступу осіб до правосуддя у кримінальному провадженні досліджувалось багатьма вченими; серед них, зокрема, Ю. П. Аленін, В.І. Галаган, О.П. Герасимчук, В.Г. Гончаренко, Ю.М. Грошевий, О.В. Капліна, О.П. Кучинська, Л.М. Лобойко, В.Т. Маляренко, В.Т. Нор, М.А. Погорецький В.О. Попелюшко, О.Г. Шило, М.Є. Шумило, О.Г. Яновська та інші.

Мета статті є науково-теоретичне дослідження проблем доступу осіб до правосуддя у кримінальному процесі через призму права на судовий захист в умовах сьогодення.

Виклад основного матеріалу. Як відомо, згідно з положеннями ст. 3 Конституції України людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю, а права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і

спрямованість діяльності держави. До того ж саме утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави [9].

Тим не менш, як слушно підкреслено у правовій доктрині, єдине офіційне закріплення основних завдань та функцій держави у тій чи іншій сфері без створення та налагодження функціонування справді робочих механізмів їх реалізації абсолютно не призведе до утворення правової держави, де не тільки де-юре, а й де-факто втілюється у повній мірі принцип верховенства права та законності й правопорядку [2]. Таким чином, побудова правової, соціально орієнтованої та демократичної держави стає можливою винятково за умови реалізації основоположних засад чинного законодавства, що стосуються захисту прав та законних інтересів особи.

У даному контексті йдеться насамперед про механізми судової правової охорони та захисту, враховуючи те, що це одне із пріоритетних завдань судової гілки влади. Доречно наголосити, що у відповідності до ст.124 Конституції України правосуддя в Україні здійснюється виключно судами, а делегування їх функцій, а також привласнення іншими органами чи посадовими особами не допускаються.

З одного боку, універсальність, а з іншого боку – виключність повноважень судової гілки влади напряму впливає на стан доступу осіб до правосуддя, у тому числі, кримінального, оскільки саме такі характеристики судової влади забезпечують її належне функціонування у відповідності до правових вимог. Разом із тим, враховуючи перехідний етап розвитку суспільства та держави, який має місце станом на сьогодні в Україні, проблема забезпечення доступності до правосуддя залишається чи не найбільш важливою для подальшого реформування та оптимізації судової гілки влади, якісне та системне виконання покладених на них завдань та функцій [2]. При цьому слід обов'язково підкреслити, що право особи на доступ до правосуддя передбачає потенціальну, закріплену законодавством, можливість даної особи скористатись системою організаційно-правових та

інших заходів, які, за рішенням суду, органи державної влади та інші учасники суспільних відносин, повинні вжити з метою створення належних умов користування цією особою правом, задовольняти власні законні потреби та інтереси. Також належна реалізація доступу особи до правосуддя має наслідком підвищення рівня культурно-правового розвитку кожної людини та суспільства загалом [3].

Варто ще раз акцентувати увагу на особливому значенні реалізації права на доступ до правосуддя в кримінальному процесі, оскільки його метою є гарантування усім його учасникам створення належних умов для повної і безперешкодної реалізації їхніх законних прав та інтересів, а також справедливе покарання і подальше перевиховання винних осіб [5].

Також в контексті кримінального процесу слід зазначити, що доступ до правосуддя виступає одночасно загально-процесуальним правом особи (тобто правом, яке стосується усіх видів судочинства, у тому числі кримінального), а також засадою кримінального процесу. При цьому як право дана категорія знаходить своє закріплення у ст. 55 Конституції України, а як засада кримінального судочинства – у ст. 21 Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК України) [5].

Доречно нагадати, що відповідно до ст. 2 КПК України [5], завданнями кримінального провадження є захист особи, суспільства та держави від кримінальних правопорушень, охорона прав, свобод та законних інтересів учасників кримінального провадження, а також забезпечення швидкого, повного та неупередженого розслідування і судового розгляду з тим, щоб кожний, хто вчинив кримінальне правопорушення, був притягнутий до відповідальності в міру своєї вини, жоден невинуватий не був обвинувачений або засуджений, жодна особа не була піддана необґрунтованому процесуальному примусу і щоб до кожного учасника кримінального провадження була застосована належна правова процедура. Тобто питання дотримання прав та інтересів у кримінальному

провадженні є визначальним. Також на це вказує система засад (принципів) кримінального провадження, до яких, передусім, відносяться: верховенство права; законність; рівність перед законом і судом; повага до людської гідності; забезпечення права на свободу та особисту недоторканність; забезпечення права на захист; доступ до правосуддя та обов'язковість судових рішень; публічність тощо [5].

Доступ до правосуддя серед вищевикладених принципів кримінального провадження займає одну з ключових ролей, оскільки за відсутності дієвого механізму доступу особи до реалізації процесуальних способів захисту власних прав провадження не розпочнеться взагалі, а, отже, унеможливиться застосування та реалізація інших принципів.

Також належне функціонування даного принципу є необхідною умовою реалізації права особи на судовий захист загалом. Так, вчена І.М. Жаровська наголошує, що доступ до правосуддя, як складова доступності права, охоплює досить широкий спектр заходів та засобів, які забезпечують можливість особі або іншому суб'єкту безперешкодно звернутись до органів правосуддя та отримати захист свого права [3].

Буде доречним підкреслити, що з правової точки зору, доступ до правосуддя радять розглядати переважно через призму діяльності Європейського суду з прав людини як складової забезпечення належного правосуддя.

Як відомо, право на судовий захист, як складова доступності до правосуддя, входить до переліку тих прав, що захищаються Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод, зокрема, ст. 6 даної Конвенції [7].

Загалом, стаття 6 Конвенції закріплює право особи на справедливий суд. У ч.1 цієї статті встановлено, що кожен має право на справедливий і публічний розгляд його справи упродовж розумного строку незалежним і безстороннім судом, встановленим законом, який вирішить спір щодо його

прав та обов'язків цивільного характеру або встановить обґрунтованість будь-якого висунутого проти нього кримінального обвинувачення. При цьому елементами правореалізації в даному контексті виступають перш за все публічність, оскільки рішення проголошується саме в публічному порядку. Слід згадати, що за винятком випадків, прямо передбачених національними процесуальними законами, сам хід розгляду справи здійснюється публічно, а вільні слухачі, у тому числі журналісти та представники преси, можуть бути не допущені до процесу розгляду та/або проголошення рішення лише якщо така їх присутність:

- прямо заборонена національним законодавством із врахуванням засад таємниці приватного життя;
- може загрожувати чи потенційно порушувати інтереси суспільної моралі, громадського порядку чи національної безпеки в демократичному суспільстві;
- за наявності особливих обставин може зашкодити інтересам правосуддя [7].

Аналізуючи висвітлену вище конструкцію ст. 6 ЄКПЛ, вона включає в себе:

- 1) право на судовий розгляд справи у чітко встановленому порядку, який закріплений національним законодавством із врахуванням загальних принципів міжнародного права та прав людини;
- 2) неухильна реалізація засади справедливості розгляду та вирішення справ;
- 3) публічність розгляду справи та проголошення рішення;
- 4) здійснення розгляду справи та винесення й оголошення рішення в розумних виходячи із обставин справи строк;
- 5) розгляд справи за участі безстороннього та компетентного складу суду;
- 6) незалежність і безсторонність суду [7].

При цьому особі має бути забезпечена можливість реалізувати вказані права без будь-яких перепон чи ускладнень, що і становить собою втілення права особи на доступ до правосуддя [11]. До того ж на законодавця покладається обов'язок в правовому полі створити такий механізм реалізації даного права, який би був, з одного боку – дієвим, а з іншого – зрозумілим та ефективним для кожної особи.

У своїй більшості положення КПК України ґрунтуються на засаді безперешкодного доступу до правосуддя.

У контексті організації правосуддя у кримінальному процесі, прокурор, керівник органу досудового розслідування, слідчий зобов'язані всебічно, повно і неупереджено дослідити обставини кримінального провадження, виявити як ті обставини, що викривають, так і ті, що виправдовують підозрюваного, обвинуваченого, а також обставини, що пом'якшують чи обтяжують його покарання, надати їм належну правову оцінку та забезпечити прийняття законних і неупереджених процесуальних рішень. При цьому особам – учасникам кримінального провадження гарантується право оскаржувати рішення органів досудового розслідування, збирати та подавати доказову базу, користуватись правовою допомогою кваліфікованих захисників і, щонайважливіше, оскаржувати неправосудні на їх переконання рішення суду до судів вищої інстанції. Саме таким чином реалізується їх право на доступ до правосуддя [8].

Проте дане право не слід розглядати винятково у національному розрізі. Оскільки станом на сьогодні Україна ратифікувала згадану вище Конвенцію, таким чином, громадянам України за умови проходження усіх національних судових інстанцій та за наявності порушення національними судами положень Конвенції, надана можливість звертатись до Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ). Таким чином, право на доступ до правосуддя має потенційну можливість реалізуватись максимально, причому не тільки для особи, яка ініціювала таке звернення,

а й для інших осіб, оскільки в більшості випадків ЄСПЛ при наявності порушення Конвенції вживає заходів, щоб держава-порушник зреагувала, щоб такі порушення не повторювались в майбутньому, зокрема, шляхом внесення змін до законодавства.

Також слід підкреслити, що Україна визнала обов'язковою юрисдикцію ЄСПЛ у силу ратифікації Конвенції, а також шляхом прийняття Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» від 23.02.2006 р., у якій зазначено, що суди застосовують при розгляді справ Конвенцію та практику Суду як джерело права [8].

Таким чином, доцільно розглянути поняття права на доступ до правосуддя згідно із практикою ЄСПЛ. Так згідно з усталеною практикою ЄСПЛ сутність принципу доступу до правосуддя розкривається через потенційну та реально втілювану здатність особи без будь-яких перешкод з боку держави та/або інших осіб отримати захист свого права чи охоронюваного законом інтересу внаслідок розгляду справи незалежним, безстороннім та компетентним складом суду у розумний строк на засадах верховенства права. Принцип доступу до правосуддя в поєднанні з такими основоположними принципами, викладеними в практиці ЄСПЛ, як остаточність судових рішень, а також реальність й своєчасність їх виконання, є основними частинами права на справедливий суд, які посідають чільне місце у контексті фундаменту будь-якого демократично спрямованого суспільства.

У юридичній літературі визначають чотири основні проблемні сфери, яких стосується право на доступ до правосуддя:

- відсутність або нестача правоздатності з боку заявника для подання апеляційної чи касаційної скарги або цивільного позову в рамках кримінального провадження (справа «Golder v. the United Kingdom»);

- процесуальні перешкоди доступу до правосуддя, такі як обмеження строків (справа «Hadjianastassiou v. Greece») і судові витрати (справа «Kreuz v. Poland»);
- практичні перешкоди доступу, такі як недостатність правової допомоги (справа «Airey v. Ireland») [1].

У контексті аналізу стану реалізації доступу до правосуддя в Україні, ЄСПЛ стверджує, що найбільш частими перепонами на шляху реалізації даного права особами є порушення строків розгляду справи, непоновлення судами пропущених процесуальних строків, незважаючи на наявність достатніх для цього підстав; низька правова підготовка суддів, що часто призводить до неправосудних рішень; превалювання формалізму, а не принципів кримінального судочинства при здійсненні апеляційного та касаційного розгляду.

З огляду на законодавчі положення національного кримінального процесуального законодавства, а також практики ЄСПЛ, можна дійти висновку, що формула максимально повної реалізації права на доступ до правосуддя у кримінальному провадженні повинна включати забезпечення чіткості, прозорості та доступності правосуддя у кримінальному процесі з урахуванням європейських та міжнародних стандартів; пріоритетність прав та свобод людини у кримінальному процесі, а не формалізованих вимог; безперешкодність, доступність та прозорість права на судовий захист; безбар'єрність, прозорість та доступність звернення до суду у кримінальному процесі; прозорість та доступність кримінального провадження, чітке підпорядкування його законодавству, зокрема, процесуальним принципам; прозорість та доступність процедур оскарження процесуальних рішень у кримінальному процесі; належна та ефективна процедура виконання процесуальних рішень у кримінальному процесі [6].

Характеризуючи стан доступності до правосуддя у кримінальному процесі, слід звернути увагу на те, що станом на сьогодні в контексті

української судової системи та правової культури суспільства існує низка проблематичних факторів, які заважають повноцінній його реалізації.

Перш за все слід наголосити на тому, що в нашій державі відсутня реальна тактично-стратегічна модель модифікації судочинства у кримінальній сфері, яка була б спрямована на максимальне втілення принципів кримінального судочинства, встановленні як чинним національним законодавством, так і нормами міжнародного права з метою формування новітньої моделі судової гілки влади. Надалі слід звернути увагу на те, що рівень реформування судової гілки влади хоч і визначається суттєвими інституційно-функціональними та законодавчими змінами, проте не демонструє новітній рівень якості, тобто не відповідає стану розвитку громадянського суспільства.

Іншими проблемними моментами у контексті реалізації права особи на доступ до правосуддя можна назвати неналежне забезпечення та неузгодженість права на справедливий суд та права на судовий захист у кримінальному процесі, його складність та суперечливість права через недостатню прозорість та дієвість механізмів звернення до суду, судового розгляду та вирішення справ по суті, складність та суперечливість права на правову допомогу у кримінальному процесі через відсутність ефективного цього інституту, особливо у контексті забезпечення високої якості та якісної процедури надання безоплатної правової допомоги. Сюди ж слід віднести низький рівень імплементації міжнародних та європейських стандартів судочинства, відсутність належного, прозорого та ефективного кримінального процесуального законодавства, яке має орієнтуватись на міжнародні демократичні стандарти, що передбачають пріоритетність прав та свобод людини [10].

Проблемами доступу осіб до правосуддя, особливо в апеляційному та касаційному порядку, є відсутність доступності та прозорості судових рішень у кримінальному процесі, неоднакове застосування судами норм

кримінального та процесуального законодавства, застарілість підходів суддів до вирішення ситуацій, зокрема ігнорування загальних принципів кримінального процесу та міжнародних стандартів у сфері захисту прав людини.

Проте серед численних проблематичних моментів слід виділити й позитивні явища, які сприяють реалізації особи права на доступ до правосуддя у кримінальному провадженні. Серед них найсуттєвішим є прийняття Закону України «Про забезпечення права на справедливий суд» [6]. Разом із тим належна, неупереджена та системна оцінка наслідків впливу цього Закону на реальність забезпечення права на справедливий суд можлива за умови належного вивчення і дослідження практики його застосування.

Висновки. Враховуючи проведений аналіз сучасного стану реалізації права осіб на доступ до правосуддя, зокрема у кримінальному судочинстві, слід дійти висновків, що станом на сьогодні дане право не реалізується на необхідному для правової, демократичної держави рівні. Тому законодавцю слід звернути увагу на модифікацію законодавчої та інституційно-функціональної системи кримінального процесу та вжити заходів щодо посилення доступності до правосуддя у кримінальному процесі шляхом закріплення пріоритету прав та свобод людини під час кримінального провадження, удосконалення механізмів реалізації та гарантування права на справедливий суд; посилення дієвості, доступності та прозорості механізмів реалізації, гарантування та правової охорони, виходячи з необхідності поєднання гармонійних відносин суспільства та держави з питань дотримання встановленого режиму законності та правопорядку.

Література

1. Виткаускас Д. Защита права на справедливое судебное разбирательство в рамках Европейской конвенции о защите прав человека. Серия

- пособий Совета Европы / Д.Виткаускас, Г. Диков. – Воронеж: «Элистр», 2014. – 211 с.
2. Попелюшко В.О. Функція захисту в кримінальному судочинстві України: правові, теоретичні та прикладні проблеми: автореф. дис... д-ра юрид. наук: 12.00.09 / В.О. Попелюшко ; Київ. нац. ун-т ім. Т.Шевченка. — К., 2009. — 38 с.
 3. Жаровська І.М. Доступність права: теоретико-правові проблеми: Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.01 / І.М. Жаровська ; Нац. юрид. акад. ім. Я.Мудрого. — Х., 2006. — 20 с
 4. Кримінально-процесуальний кодекс України: Науково-практичний коментар. За заг. ред.. В.Т. Маляренка, В.Г. Гончаренка. Вид. п'яте, перероблене та доповнене. – К.: Юрисконсульт, КНТ. – 2008. – 896с.
 5. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13 квітня 2012 року. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17/print>
 6. Овчаренко О.М. Доступність правосуддя та гарантії його реалізації: Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.10 / О.М. Овчаренко ; Нац. юрид. акад. України ім. Я.Мудрого. — Х., 2007. — 20 с.
 7. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод : з поправками, внесен. відповідно до положень Протоколів №№ 11 та 14 з Протоколами №№ 1, 4, 6, 7, 12 та 13) // Право України. – 2010. – № 10. – С. 215–233.
 8. Трегубов Е.Л. Право на справедливий суд у практиці Європейського суду з прав людини // Форум права. — 2010. — № 1. — С. 358—363.
 9. Конституція України від 28 червня 1996 року в ред. від 30.09.2016 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>

10. Тацій В. Людина і правова держава: проблеми взаємовідносин і взаємодії / В. Тацій // Вісник Академії правових наук України. 2008 р. №2(53). - Х. : Право, 2008. - С. 3-12.
11. Герасимчук О.П. Диспозитивність та її реалізація потерпілим у кримінальному судочинстві України: автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.09 / О.П. Герасимчук ; Київ. нац. ун-т ім. Т.Шевченка. — К., 2008. — 20 с.